

שבועת החנווני על פנקסו

שלמה סלומון

- א. רקע
- ב. דעת בן ננס
- ג. סיבות התקנה
- ד. שיטת ר"י אבן פלאט
- ה. המוציא הוצאות על נכסי אשתו
- ו. שיטת הרמב"ם
- ז. שבועת החנווני שנתן לבנו של בעל הבית
- ח. סיכום

א. רקע

המשנה בשבועות (מד ע"ב) מונה רשימת מקרים שבהם יש דין דרבנן של ישבע וייטול. אחת השבועות מסוג זה היא שבועת החנווני על פנקסו: כל הנשבעים שבתורה נשבעים ולא משלמים ואלו נשבעים ונוטלים... החנווני על פנקסו כיצד? לא שיאמר לו כתוב על פנקסי שאתה חייב לי מאתיים וזו אלא אמר לו תן לבני סאתיים חטין; תן לפועליי בסלע מעות; הוא אומר נתתי והן אומרים לא נטלנו. הוא נשבע ונוטל והן נשבעין ונוטלים. המקרה: בעל הבית התחייב לפועלים שכר על עבודה שהם עשו לו. כדי לפרוע את שכרם הוא ביקש מהחנווני שייתן להם בהקפה מזון בשווי סלע מעות והוא ישלם אח"כ לחנווני. על מה שקרה מכאן והלאה, חלוקות הדעות. החנווני טוען שהוא נתן לפועלים ואילו הפועלים טוענים שהם לא קיבלו כלום מהחנווני. א"כ החנווני תובע מבעל הבית תשלום על הסחורה שנתן והפועלים תובעים את בעל הבית שייתן להם שכרם. בעל הבית מצידו טוען ברי שאיני חייב לשניכם גם יחד. תקנת חכמים היתה אם כן שבעל הבית ישלם פעמיים ובתנאי שהחנווני והפועלים יישבעו.

ב. דעת בן ננס

המשנה מביאה את דעת בן ננס החולקת על דעת חכמים: "כיצד אלו ואלו באין לידי שבועת שווא?"

לדעת בן ננס אין לקבל את עמדת חכמים מכיוון שכל אחת מהשבועות שישבעו הצדדים סותרת את חברתה שהרי אם החנווני נתן לפועלים לא יכול להיות שהפועלים לא קיבלו, וכן להיפך אם הפועלים קיבלו לא יתכן שהחנווני לא נתן, ואין זה נכון מצד בית הדין להשביע את שני בעלי הדין שבועות סותרות. אלא שנחלקו הראשונים מהי הצעתו של בן ננס: לדעת רש"י הבעייתיות של השבועה הביאה את בן ננס לוותר על הצורך בשתי השבועות ושניהם ייטלו בלי שבועה וכך יש לגרוס במשנה:

הוא נוטל שלא בשבועה והם נוטלים שלא בשבועה

לדעת בעל המאור (וכן כתב גם הר"ן בחידושיו) על מנת למנוע את הסתירה בין השבועות די לוותר על אחת מהן ולכן הוא גורס במשנה כך:

הוא נוטל בשבועה והם נוטלים שלא בשבועה

נשים לב כי על מנת שלא תיווצר סתירה בין השבועות ניתן היה לוותר על כל אחת מהשבועות אולם בעל המאור סבר כי השבועה שניתן לוותר עליה היא שבועת הפועלים, הואיל ומראש הייתה פחות נצרכת מכיוון שהיחסים בין בעל הבית לפועלים ברורים: הוא מחויב לשלם להם וקיים ספק האם פרע להם את חובו. דומה הדבר למקרה הבא (בבא קמא פ"י מ"ז):

האומר לחבירו גזלתיך, הלוייתי, הפקדת אצלי ואיני יודע אם החזרתי לך אם לא החזרתי לך - חייב לשלם¹.

היחסים בין בעל הבית לחנווני הם שונים, שכן לא ברור האם הוא בכלל התחייב בתשלום לחנווני. לכן הדין מדאורייתא הוא שהחנווני לא ייטול² והעובדה שהוא נוטל היא תקנה שהשבועה היא חלק מהותי ממנה ולפיכך השבועה היא הכרחית על מנת לבצע אותה.

¹ הראשונים נחלקו בהסבר דין זה. ור"י אבן פלאט שנביא לקמן הסבירו מטעם אין ספק מוציא מידי וודאי, ספק שפרעו ודאי שעבד לו עבודה.
² ובעל הבית ישבע היסת שלא יודע וייפטר כמו לא יודע אם הלוייתי.

מפירוש בעל המאור בדעת בן ננס ניתן להסיק על ההבדל בין שתי השבועות אותן אנו משביעים לדעת חכמים: שבועת החנווני מהותית והכרחית על מנת לאפשר לו לגבות את הכסף מבעל הבית ואילו שבועת הפועלים נוספה כדרישה נוספת של חכמים למרות שמצד הדין יכלו הפועלים ליטול מעצם טענתם. הפועלים אינם נוטלים מכח תקנת חכמים אלא מדין תורה, והתקנה מתמצה בשבועה בלבד. הרמב"ן מסביר לפי היסוד הזה מדוע המשנה קוראת לשבועה זו "החנווני על פנקסו" ולא מזכירה את הפועלים. לדעתו, כל המקרים של הנשבעים ונוטלים אלו מקרים שבהם תקנת דרבנן מאפשרת לבעלי הדין ליטול בשבועה במקום בו מצד דין התורה לא היו צריכים ליטול³.

ג. סיבות התקנה

הראשונים נחלקו מהן הסיבות לתקנות של המשנה, כאשר ניתן לפרטן לשלש נקודות:

למה תיקנו שהחנווני ייטול?

למה תיקנו שהפועלים יצטרכו להישבע?

למה החנווני נשבע?

הר"ן נותן הסבר למה החנווני נוטל ע"פ גמרא בבבא מציעא ג ע"א.

בין לרבנן ובין לרבי יוסי, התם גבי חנוני על פנקסו דקתני זה נשבע ונוטל וזה נשבע ונוטל, מאי שנא דלא אמרינן נפקיה לממונא מבעל הבית, ויהא מונח עד שיבא אליהו, דהא בודאי איכא רמאי?

אמרי: התם היינו טעמא, דאמר ליה חנוני לבעל הבית: אנא שליחותא דידך קא עבדינא, מאי אית לי גבי שכיר? אף על גב דקא משתבע לי לא מהימן לי בשבועה, את האמנתיה, דלא אמרת לי בסהדי הב ליה ושכיר נמי אמר ליה לבעל הבית: אנא עבדי עבדתא גבך, מאי אית לי גבי חנוני? אף על גב דמשתבע לי לא מהימן לי, הלכך תרוייהו משתבעי ושקלי מבעל הבית.

³ הרמב"ן עצמו חולק על היסוד הפרשני הזה במשנה.

הגמרא שואלת מדוע בחנווני על פנקסו לא מוציאים את הכסף מבעל הבית ויהא מונח עד שיבא אליהו כמו במקרה של "מנה שלישי"⁴, המוסבר על ידי הגמרא בכך שבכל מקום שיש ודאי רמאי הדין הוא "יהא מונח" ואם כן הואיל וגם בחנווני על פנקסו יש ודאי רמאי, יש לפסוק כי גם כאן יהא המנה מונח עד שיבוא אליהו. הגמרא עונה שלש תשובות אותן היא שמה בפי החנווני:

א. הוא עשה את שליחות בעל הבית ולא את שליחות הפועלים, ולכן בעל הבית הוא בעל דינו ולא הפועלים.

ב. מעולם לא התקשר עם הפועלים מרצונו ולכן הוא לא מאמין לשבועתם. כנגד טענות אלו יכולים לטעון הפועלים טענות זהות:

א. הם עבדו אצל בעל הבית ולא אצל החנווני, ולכן בעל הבית הוא בעל דינם ולא החנווני.

ב. מעולם לא התקשרו עם החנווני מרצונם ולכן הם לא מאמינים לו בשבועתו.

אולם לחנווני קיימת טענה נוספת:

ג. בעל הבית האמינו שהורה לו לתת לפועלים שלא בעדים וכך הוא עשה. טענה זו היא שהובילה את חכמים לאפשר לחנווני ליטול - בזכות יחסי האמון שנוצרו בין בעל הבית לחנווני. יש להעיר כי לדעת הריטב"א (בבא מציעא ג ע"א) סברא זו כוחה רב לה להוציא מבעל הבית אפילו מדאורייתא⁵. אולם לדעת הרמב"ן (במלחמות סוף שבועות ל"ג ע"א באלפס) קשה להוציא ממון מן התורה על סמך סברא זו בלבד:

ההוא טעמא דפירשו סבוראי⁶: משום דלא אמר ליה בסהדי הב ליה, טעמא דתקנתא הוא ולא דינא דמ"מ פטור דאע"ג דלא אמר ליה בסהדי הב להו הוה ליה לתקוני ולא לעוותי

כלומר זהו הסבר לתקנת חכמים ולא לדין תורה, מכיוון שכנגד טענתו של החנווני יכול בעל הבית לטעון 'לתקוני שדרתיך ולא לעוותי' ולכן צריך היית לתת בעדים גם בלי אמירה מפורשת מצידו.

⁴ "שנים שהפקידו אצל אחד זה מנה וזה מאתיים, זה אומר שלי מאתיים וזה אומר שלי מאתיים נותן לזה מנה ולזה מנה וחשאר יהא מונח עד שיבא אליהו" ב"מ פרק שלישי משנה. לפי ר' יוסי יהא מונח הוא בשביל לקנוס את הרמאי ולחכמים אפשר לומר שרק על מנת שהרמאי לא ירויח לא חולקים ביניהם את המנה.

⁵ הש"ך מצדד לפסוק ככה.

⁶ הראשונים כתבו שהגמרא הזאת היא מתקופת הסבוראים או הגאונים (רב יהודאי גאון)

בסיבות שבגינן חייבו חכמים שבועה נחלקו הראשונים: דעת הר"י מיגאש (שבועות מז ע"ב) היא שחוץ מטענת בעל הבית שטוען שמא ביחס לטענות כל אחד מהצדדים, טוענים הפועלים ברי כנגד תביעת החנווני, ומאידך טוען החנווני ברי כנגד תביעת הפועלים. ובלשון הרימ"ג:

החנווני משקר להו לפועלים והפועלים משקרים ליה לחנווני

טענות נגדיות אלו, בצירוף העובדה שבעל הבית נדרש לשלם מכחן הן שהטילו שבועה על הצדדים. העולה מדבריו של הר"י מיגאש היא שאם מסיבה כלשהי לא נטענת אחת מטענות אלה, הצד השני ייטול בלא שבועה⁷. לדוגמא: אם הפועלים מתו שאז רק החנווני תובע את בעל הבית, החנווני ייטול בלא שבועה⁸.

הר"י מיגאש עצמו מביא בתור נ"מ נוספת מקרה בו בעל הבית שילם לחנווני מראש, החנווני טוען שהוא סיפק מזון לפועלים, והפועלים טוענים שלא קיבלו. לדעת הר"י מיגאש הואיל ובמקרה זה הטענות הסותרות לא חייבו את בעל הבית בתשלום נוסף אין להטיל בגינן שבועת המשנה אלא שבועת היסת בלבד. לכן החנווני יתחייב שבועת היסת לבעל הבית על כך שסיפק מזון לפועלים, והפועלים גם כן ייטלו בשבועת היסת (שלא קיבלו עדיין כל תשלום מהחנווני).

הר"ן (ל ע"א באלפס שבועות) חולק על הר"י מיגאש בטעם השבועה. טעם השבועה לפי הר"ן הוא שבעל הבית מפסיד שכן הוא משלם פעמיים, בלי שום קשר לשאלה האם הטוען נדרש להתמודד עם טענה נגדית. על מנת להגן על בעל הבית חייבו חכמים את הנוטלים להשבע⁹.

הר"ן חולק על אחת וחצי נ"מ שהבאנו בשם הר"י מיגאש:

א. הוא חולק על הנ"מ השנייה לגמרי ולדעתו גם אם בעל הבית שילם מראש היות ובעל הבית מפסיד גם אז הפועלים מחויבים להישבע שבועת הנוטלים.

⁷ נפקא מינה זו מופיעה גם ברמב"ם ולמרות ששיטת הרמב"ם שונה משיטת הר"י מיגאש (כפי שיתבאר בעז"ה), אותה נ"מ שמתאימה לרמב"ם מתאימה גם לר"י מיגאש.

⁸ והוא הדין למקרה בו החנווני מת שאז הפועלים גובים ללא שבועה.

⁹ הר"ן כתב כך בתחילת דבריו אולם אחר כך כתב שטעם שבועת הפועלים הוא שהחנווני מכחיש אותם ונחשב לשלוחו של בעל הבית. נראה שגם לפי סוף דברי הר"ן הוא חולק על נפקא מינא ב' של הר"י מיגאש - הר"ן לא הצריך שטענתו תחייב כסף את בעל הבית. לפי זה יש כאן נ"מ נוספת בין הר"ן לר"י מיגאש במקרה שהפועלים או החנווני טענו ברי ואז מתו. אם טעם השבועה הוא ההכחשה הרי יש הכחשה ואילו אם טעם השבועה הוא התשלום אין כאן תשלום.

ב. על הני"מ הראשונה של הר"י מיגאש הר"ן חולק במקצת. לפי דעתו של הר"י מיגאש כשכל אחד מהצדדים מת, הדין הוא שיטול בלי שבועה, ואילו הר"ן אמנם מודה להם במקרה שהחנווני מת שהפועלים ייטלו בלא שבועה כי הרי בעל הבית לא מפסיד אבל לעומת זה הוא חולק במקרה שהפועלים מתו שאז סובר הר"ן שאין החנווני נוטל כלום בלא שיישבע קודם לכן. הסיבה לכך היא שאמנם גם במקרה הזה בעל הבית אינו מפסיד אבל הר"ן לשיטתו (שהובאה לעיל) סובר שהשבועה של החנווני היא מהותית לנטילה מכיון שמצד הדין הם לא היו צריכים ליטול ולא כמו טעם השבועה של הפועלים שחיובם ברור והשבועה היא רק מכיוון שבעל הבית מפסיד.

ד. שיטת ר"י אבן פלאט

בספר התרומות (שער כ"ט חלק ב' אות ו') מובאת תשובה שענה רבי יוסף אבן פלאט (רבו של הראב"ד בעל האשכול) על שאלה ששאל אותו בעל המאור¹⁰. מדוע אין נשבעים החנווני והפועלים גם מבלי שיוכחשו כגון שהצד השני מת. על כך עונה ר"י אבן פלאט כך:

מסתברא דפועלים וחנווני לא מחייבי שבועה אפילו למשקל מבעל הבית אלא היכא דקא מכחשי אהדדי דהוי גביהו כטענת בריא, וכיון דאיתחזקא טענה דשקרא גביהו משתבעי והדר שקלי כדי להפיס דעת בעל הבית, כפשטא דמתניתין הוא אומר נתתי והן אומרים לא נטלנו. אבל היכא דחד תבע קמן לבעל הבית וליכא חברה דליכחוש ליה שקיל בלא שבועה, דהוה ליה פועל כדין האומר לחברו גזלתך והליתני דהוה ליה ספק וודאי, ואין ספק מוציא מידי וודאי. ספק שפרעו, וודאי דאגריה ועבד עבדתא, והוה ליה בריא ושמא, דפועל בריא ובעל הבית שמא, וכיון דאיכא תרי אנפי אלימי גבי פועל, דאיהו ודאי ואיהו בריא ושמא, שקיל בלא שבועה.

...וכן נמי אי אתי חנווני ותבע ליה לבעל הבית וליכא פועל דמכחיש ליה, שקיל מיניה בלא שבועה. ולא דמי למנה לי בידך והלה אומר איני יודע אם לויתי אם לאו דמשתבע היסת ומפטר, משום דהתם איכא בריא גבי תובע וחזקת ממונא גבי נתבע, ואוקי ממונא בחזקת מאריה טפי עדיף, כי היכי דלא נפגע בספק

¹⁰ השאלה לא הגיעה לידי של בעל התרומות ורק התשובה נמצאת שם.

גזילה ונעשה מעשה בידים, אבל הכא גבי חנוני איכא תרי אנפי, חזקת שליה עושה שליחותו ובריא, ומדחיא חזקת ממון מקמי תרתי.

הר"י אבן פלאט כותב כדעת הרמב"ם והרימ"ג בנפקא מינא הראשונה שהבאנו, שגם אם הפועלים מתו החנווני ייטול בלי שבועה אולם ההסבר אותו הוא נותן שונה מהסברו של הר"י מיגאש¹¹. הוא חולק על הנחת היסוד שהנחנו בעניין היחסים בין החנווני לבעל הבית. ונבאר דברנו: עד כה הנחנו שהואיל והמוחזקות בכסף של בעל הבית גוברת על טענת הברי של החנווני הדין מן התורה זהה לדין של מנה לי בידך ואיני יודע אם הלוויתני, שנשבע היסת ונפטר¹², ורק מצד התקנה נשבע החנווני ונוטל.

את ההנחה הזאת ר"י אבן פלאט משנה. לדעתו כיוון שמוסכם על הכל שבעל הבית שלח את החנווני לתת שכר לפועלים בשליחותו, ולא מוסכם רק אם החנווני עשה שליחותו או לא, יש פה בנוסף לטענת ברי גם חזקה ששליח עושה שליחותו. ולפי דעתו חזקה שמצטרפת לטענת ברי מכריעה להוציא מחזקת ממון בטענת שמא ובלשונו - שחזקת ממון נדחית מקמי תרת"י¹³. הוא לומד דין זה מהמשנה בכתובות (יב ע"ב):

הנושא את האשה ולא מצא לה בתולים, היא אומרת: משארסתני נאנסתי ונסתחפה שדהו, והוא אומר: לא כי, עד שלא ארסתיך והיה מקחי מקח טעות. רבן גמליאל ורבי אליעזר אומרים: נאמנת.

כשם ששם כאשר חזקת הגוף מסייעת לטענת ברי כנגד טענת שמא של הבעל כך חזקה שליח עושה שליחותו מסייעת לטענת ברי של החנווני כנגד טענת שמא של בעל הבית.

¹¹ בטעם השבועה הוא דומה. שגם לפיו טעם השבועה היא ההכחשה ההדדית של החנווני והפועלים.

¹² זה דין ברי ושמא שעליו אומרים רב הונא ורב יהודה ברי עדיף. אמנם מה שכתבנו הוא לפי ההלכה שפוסקים כרב נחמן ורבי יוחנן שלא ברי עדיף.

¹³ מבחינתו זה המצב גם של הפועלים שיש תרת"י, ברי ואין ספק מוציא מידי ודאי, נגד חזקת ממון. וכמובן כאשר אחד מהאנפי האלה חסר, הפסיקה תהיה שונה. כשהפועלים לא טוענים ברי שהם לא קיבלו אלא שמא, או כשלא ברור שהם עבדו, הוא פוסק שחייב רק בבא לצאת ידי שמים. וכך אם החנווני טוען שמא או שלא ברור שבעל הבית מינה אותו לשליח.

ה. המוציא הוצאות על נכסי אשתו

הראשונים מביאים דין שמקביל לדין שבועת החנווני. זהו דין "המוציא הוצאות על נכסי אשתו" שהמשנה בכתובות (עט ע"ב) אומרת "הוציא ולא אכל יישבע כמה הוציא וייטול". מדובר על נכסי מלוג שהבעל הוציא עליהם משלו כדי להשביחם והוא לא אכל מהם, ולאחר מכן גרש את האשה וכעת תובע את הוצאותיו. על כך אומרת המשנה כי במקרה בו אין ראיות כמה הוא הוציא הדין הוא שהבעל יישבע כמה הוציא וייטול¹⁴. הר"ן מביא את הדין הזה כראיה לכך שהחנווני חייב להישבע גם אם לא מכחישים אותו שהרי אין מי שמכחיש את הבעל ובכל אופן הוא נשבע. ר"י אבן פלאט עונה על זה ששם הרי גם אין תרתי לבעל אלא רק ברי ושמה, ולכן זו ראיה גם לשיטתו.

ו. שיטת הרמב"ם

כתב הרמב"ם (הלכות מלוה ולווה פט"ז ה"ה¹⁵):

ושבועה זו תקנת חכמים בנקיטת חפץ מפני שבאין שניהן ליטול. לפיכך אם מת החנווני נוטל בעל חוב שלא בשבועה וכן אם מת הפועל או בעל חוב נוטל החנווני שלא בשבועה. שהרי אין בעל הבית מפסיד כלום ואינו משלם אלא תשלום אחד דעת הרמב"ם שאם הפועל מת, ייטול החנווני בלא שבועה צריכה ביאור שכן יש לשאול למה לא אומרים בזה המוציא מחברו עליו הראיה. על שאלה זו נותן הש"ך (סימן צ"א ס"ק י"ב) שני הסברים: האחד, שכאן בעל הבית אינו לגמרי מוחזק שהרי אין ספק שהוא צריך לשלם תשלום אחד וא"כ חזקתו על הכסף הורעה כי הכסף אמור בכל מקרה לצאת מרשותו.

¹⁴ הר"ן בשבועות (כ"ח ע"ב מדפי הרי"ף) דן מדוע המשנה בשבועות לא מנתה את המוציא הוצאות על נכסי אשתו בתוך הנשבעים ונוטלים ועונה בשם ר"ח ששם מדינא הוי נוטל ולא מתקנה כדלעיל שהמשנה היא רק לנוטלים מתקנה. והוא נוטל מדינא כיוון שהוציא ברשות. (לשיטתו כל ברי ושמה שהוציא ברשות, ברי עדיף) ועונה תירוצים אחרים בשם הרמב"ן (שחולק).

¹⁵ "חנווני, שהיה נותן לבעל הבית מן החנות כל מה שירצה, בתורת הלוואה, ומקיפו עד שיתקבץ הכל ופורע לו ואמר לו בעל הבית תן לפועלי סלע או לבעל חובי מנה שיש לו אצלי ואני אתן לך והרי החנווני אומר נתתי והפועל או בעל חוב אומר לא לקחתי. הרי הפועל או בעל חוב נשבע ונוטל מבעל הבית וכן החנווני נשבע ונוטל מבעל הבית מה שטען שנתן. שהרי הוא אמר לו ליתן. והפועל נשבע במעמד החנווני וכן החנווני במעמד הפועל או בעל חוב כדי שייכלמו זה מזה וכן כל כיוצא בזה."

השני, שהרמב"ם סובר כר"י אבן פלאט שהואיל ויש כאן תרתי: חזקת שליח העושה שליחותו, וטענת ברי, חזקת ממון נדחית מפני שניהם. אולם הסבר זה קשה שכן לא ידוע מהלכות אחרות ברמב"ם שהוא פוסק כר"י אבן פלאט שכל תרתי דוחים חזקת ממון¹⁶. לפיכך נראה להציע הסבר אחר בדעת הרמב"ם¹⁷: לפי הרמב"ם יש פה שתי תקנות, תקנה בסיסית שאומרת שהחנווני ייטול, ותקנה נוספת שתיקנו שהוא יישבע. טעם התקנה האחרונה הוא מפני שבעל הבית מפסיד ולכן כשהוא לא מפסיד בטלה תקנה זו וחוזרים לתקנה הראשונה לפיה החנווני נוטל את המגיע לו. הדברים מתישבים עם פשט לשון הרמב"ם לפיה החנווני נוטל בלי שבועה היא "שהרי אין בעל הבית מפסיד כלום" שכן בעל הבית ודאי חייב לשלם תשלום אחד, גם אם אינו מדינא אלא מתקנת חכמים, וכפי שהסביר זאת הר"ן. אבל בניגוד לר"ן סובר הרמב"ם שאין השבועה הכרחית לנטילה אלא מהווה תקנה נוספת על גבי תקנת הנטילה.

נראה כי בעזרת הסבר זה ניתן לבאר הלכה נוספת ברמב"ם (שם ה"ו) בה הוא חולק על ראשונים אחרים:

החנווני אומר: אתה אמרת לי תן לזה או צוית לי ואמרת: אם יבא פלוני תן לו ובעל הבית אומר לא אמרתי לך, הרי בעל הבית נשבע היסת ונפטר והחנווני עושה דין עם זה שנתן לו.

הר"ן מביא את דעת הרא"ה שפסק שגם היסת אין במקרה הזה. בגלל שכפירה זו של בעל הבית אינה כפירת ממון שהרי גם אם החנווני צודק, זה לא יזכה אותו בממון אלא רק יאפשר לו להישבע ויש כלל שלא נשבעים על טענה שהיא לא כפירת ממון. א"כ מדוע חולק הרמב"ם? כיצד ניתן להשביע על כפירה שאינה ממונית.

צריך לומר שטענתו של הרא"ה מבוססת על העמדה (המתבטאת בדברי הר"ן) שמצד הדין אין החנווני נוטל כלום וכל מה שנוטל מותנה בשבועתו ולכן באופן בסיסי הויכוח בינו ובין בעל הבית אינו ויכוח ממוני וכפירתו של בעל הבית אינה כפירת ממון. אולם לפי הסבר זה ברור כי אחרי שתקנו חכמים כי בכל מקרה בו החנווני נשלח לבצע תשלום עבור בעל הבית מגיע

¹⁶ וכן רואים מרמ"א וסמ"ע שלא נמשכו אחר חידוש זה, שהרי הם מצדדים לפסוק כדעת הר"ן.

¹⁷ הסבר זה שמעתי מהרב אורי סדן.

לו ליטול, א"כ מדובר בכפירת ממון שכן טענת החנווני היא שמזכה אותו בממון והשבועה היא תקנה נוספת. יש להעיר כי ניתן להסביר את דעת הרמב"ם בהלכה זו גם לפי הסברו הראשון של הש"ך לפיה החנווני נוטל מדינא הואיל והורעה חזקת הממון של בעל הבית.

ז. שבועת החנווני שנתן לבנו של בעל הבית

במשנה מובא מקרה נוסף שלא נידון עד כה:

אומר לו: תן לבני סאתים חטין... הוא אומר: נתתי, והן אומרים: לא נטלנו הוא

נשבע ונוטל והן נשבעין ונוטלין

במקרה זה בעל הבית אינו חייב לבנו סאתיים חטין ואעפ"כ הדין הוא שהחנווני יישבע וייטול. ונשאלת השאלה למה החנווני צריך להישבע? הרי בעל הבית אינו חייב דבר לבנו?

לפי הר"ן בהסברו השני שטעם השבועה הוא עצם ההכחשה¹⁸, הדבר מובן שכן הכחשה בודאי שיש כאן. גם לפי הרמב"ם שטעם השבועה הוא ההפסד שנגרם לבעל הבית (וכפי שכתב הר"ן בתחילת דבריו), גם כן הדבר מובן שהרי גם במקרה זה בעל הבית מפסיד שרצה לתת לבנו ועכשיו צריך לשלם לחנווני בלי שבנו קיבל לכאורה. וכל מה שאמר הרמב"ם שכשמשלם תשלום אחד, אין שבועה זה בגלל שאין כל ספק שתשלום אחד חייב לשלם¹⁹. אמנם נראה שלדעת הר"י מיגאש (כפי שהסברנו אותה) קשה, שאמנם יש כאן הכחשה אך אין זו הכחשה שגם מחייבת בתשלום²⁰.

¹⁸ עיין הערה 9.

¹⁹ כן כתבו הסמ"ע והש"ך.

²⁰ ואולי יתרץ כמו הש"ך שאת החנווני ניתן להשביע גם במקרה שאין ההכחשה יוצרת חיוב כפול בתשלום.

ה. סיכום

לסיכום נראה שיש שתי גישות בהבנת תקנת שבועת החנווני. גישה אחת אומרת שמצד שורת הדין היה בין על הפועלים ובין על החנווני ליטול בלי שבועה מבעה"ב. וזאת ממספר טעמים, מכיון שנוצרו יחסי אמון בין בעה"ב לחנווני שהאמינו לתת לפועלים שלא בעדים (ריטב"א), לפי ההבנה שחזקת בעה"ב על כספו התרועעה שהרי הכסף ודאי אמור לצאת מרשותו (הסבר א של הש"ך) או שיש פה תרתי לריעותא נגד חזקת ממון (ר"י אבן פלאט). התקנה מסתכמת בעצם, לדברי גישה זו, בשבועה שחכמים הטילו על הפועלים והחנווני²¹. הגישה ההפוכה טוענת שהתקנה חידשה שהחנווני ייטול. לפי דין תורה החנווני לא היה צריך ליטול מכיון שכל הסברות האמורות אינן חזקות מספיק על מנת להוציא ממוחזק ורק רבנן הם אלו שתיקנו, בגלל הסיבות האלה, שהחנווני ייטול וכל זה דווקא בשבועה. בדרך זו נמצאים הר"ן, ר"ח רמ"א וסמ"ע.

הנפקא מינה הבולטת בין הגישות היא כאשר הפועלים מתו, האם החנווני ייטול בלא שבועה? לגישה הראשונה כן ואילו לשניה לא ייטול עד שישבע.

הרמב"ם גם הוא הלך בדרך השניה, אלא שלמעשה פסק בדומה לדרך הראשונה מכיון שהוא מחלק את התקנה לשתיים שכל אחת מהם ברמה שונה: תקנה א' שהחנווני ייטול ותקנה ב' שהוא יישבע. לדעתו גם אם לא נוכל לבצע את תקנת השבועה, זה לא סותר את תקנת הנטילה. נראה לומר שכך גם סובר רבו של הרמב"ם, הר"י מיגאש.

²¹ לפי זה בן ננס יסבור ששניהם נוטלים שלא בשבועה.